

ČASŤ III MONITORING ZLOŽIEK ŽIVOTNÉHO PROSTREDIA

1 Definície monitoringu životného prostredia

Pojem monitoring pochádza z latinského *monēre*: varovať (resp. *monitor* - niečo, alebo niekto, kto dáva varovanie). V takomto úzkom a prísnom chápaní by sme pojem monitoring definovali ako činnosť niekoho, resp. niečoho, čo dáva varovanie, aby bolo možné vyhnúť sa chybám, omylom. V súčasnom chápaní monitoring znamená aj pozorovanie (a niekedy zaznamenávanie tohoto pozorovania, alebo aj pozorovanie v zmysle stráženie, či sledovanie – zhromažďovanie informácií, alebo stály dozor nad niečím, posudzovanie) so zvláštnym účelom. S rastúcim technologickým vybavením môže pojem monitoring, resp. monitorovanie popisovať aj činnosť zariadenia používaného na zaznamenávanie, alebo kontrolu procesu či systému. To znamená aj rozšírenie pojmu o systematickosť (na základe pravidelnosti alebo dlhodobosti) so zreteľom na zbieranie (zhromažďovanie) informácií. Slovník životného prostredia a ekológie (Dictionary of Environment and Ecology) definuje monitoring ako proces pravidelného kontrolovania vývoja (pokroku, zmeny) niečoho.

Poznáme veľa definícií monitoringu životného prostredia. Pre ilustráciu uvádzame aspoň niektoré z definícií, ktoré poslúžia na zvýraznenie najzákladnejších vlastností monitoringu.

Podľa definície SCEP (Study of Critical Environmental problems) priebežnej štúdie pre konferenciu OSN o životnom prostredí ľudí, konanej v Štokholme v roku 1972, je monitoring *sústavné pozorovanie* parametrov, vzťahujúcich sa k určitému problému usporiadané tak, aby poskytlo informáciu o charakteristikách problémov a ich zmenách v čase. Podľa FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations; Organizácia pre výživu a poľnohospodárstvo OSN) je monitoring životného prostredia (environmental monitoring) *sledovanie efektu* rozvojových projektov na prírodné zdroje a hodnoty. Definícia MAB (The man and the Biosphere Programme, človek a biosféra, program UNESCO) hovorí, že monitoring je *pravidelné sledovanie* v časovom slede, realizované za účelom podávania informácií o životnom prostredí, aby mohol byť porovnávaný minulý a súčasný stav a predpovedané budúce trendy všetkých environmentálnych ukazovateľov, ktoré môžu byť dôležité pre človeka.

Iné definície ho charakterizujú ako:

- *kontinuálne opakované meranie* ukazovateľov v prostredí na zhodnotenie miery rizika a možného poškodenia živých organizmov,
- *vzorkovanie* životného prostredia (resp. jeho zložiek – vzduchu, vody, pôdy, vegetácie, živočíchov), ktoré je porovnávané s referenčnými vzorkami *pre zistenie zmien*, ktoré sa v ňom vyskytli,

- používanie nástrojov, systémov, alebo špeciálnych techník na *meranie* kvapalných, plynných, a/alebo vzduchom sa šíriacich znečisťujúcich látok (polutantov),
- *systematické sledovanie, meranie* a prepočítavanie podmienok prostredia, emisie polutantov, alebo populácií a druhov, ktoré sú nevyhnutné pre hodnotenie podmienok prostredia, rozvoj environmentálnej politiky a plánovanie opatrení ochrany životného prostredia, ako aj na kontrolu ich efektivity,
- *vzorkovanie znečisťujúcich látok* (kontaminácie) vo vzduchu, vode, sedimentoch, pôde, poľnohospodárskych produktoch, rastlinách a živočíchoch buď priamym meraním alebo zbieraním a analýzou vzoriek, ktoré spolu *poskytujú informáciu* o zdraví prostredia,
- dlhodobo fungujúci *system sledovania* (získavania dát), analýzy a vysvetľovania *zmien* v ekosystémoch; v ochrane prírody a ekológii sa termín monitoring používa obyčajne v zmysle sledovania zmien v rozšírení a početnosti druhov či iných taxónov, niektorých typov spoločenstiev a biotopov.

Monitoring životného prostredia Slovenskej republiky je charakterizovaný ako *systematické, dôsledne v čase a priestore definované pozorovanie* presne určených charakteristík jednotlivých zložiek životného prostredia alebo vplyvov naň pôsobiacich (spravidla v bodoch tvoriacich monitorovaciu sieť), ktoré s určitou mierou výpovednej schopnosti reprezentujú sledovanú oblasť a v súhrne potom väčší územný celok. Zabezpečuje objektívne informácie nevyhnutné pre rozhodovaciú, riadiacu, kontrolnú a vedecko-výskumnú oblasť a verejnosť.

Monitorovanie životného prostredia je zjednodušene proces, keď neustále, dlhodobo a pravidelne sledujeme vybrané charakteristiky prostredia a zaznamenávame ich zmeny. Je potrebné si pamätať, že jeho základnými a nevyhnutnými predpokladmi sú sústavnosť a systematickosť.

Monitoring je definovaný aj *ako veda*. Predchádzajúce ľudské snahy pozorovať niečo môžu byť preukázateľne považované za predzvesť vedy – jej princípov a metód. Ani v súčasnosti nemôžeme rutinný monitoring (pozorovanie a zaznamenávanie) považovať za ozajstnú vedu. Je to spôsobené tým, že praktický a operatívny charakter monitoringu nemožno považovať za vedecký výskum založený na hypotézach. Tento pohľad sa mení spolu so zavádzaním programov skúmania, definovania a overovania monitoringu založeného na vedeckých metódach pozorovania a merania, ako aj na prepracovaných metódach analýzy získaných výsledkov, ich interpretácie, modelovania a nasledujúcej verifikácie modelov.

Význam monitoringu životného prostredia

„Prostredie je mnohonásobne väčšie a oveľa komplikovanejšie ako ktorýkoľvek ľudský výtvar a následky jeho zlyhania sú často katastrofické. Napriek tomu bežne robíme rozhodnutia o jeho využívaní bez toho, aby sme mali primerané ukazovatele jeho stavu, smerovania alebo jeho reakcie

na naše pôsobenie. Až príliš často je výsledkom nepredvídateľné poškodenie, znížená produktivita a strata toho, čomu sa hovorí trvalá udržateľnosť“ (SPELLERBERG, 1995). Preto je nutné mať neustále na očiach vybrané charakteristiky prostredia, na základe ktorých je možné sledovať zmeny v systémoch, mať spätné väzby pre ich riadenie a využívanie (obmedzovanie znečistenia, regulácia lovu, zachovanie úrodnosti pôdy, správa chránených území). Aj podľa Svetovej charty prírody (World Charter for Nature; OSN) by mali byť prírodné pochody, ekosystémy a druhy dôkladne monitorované, aby mohla byť včas zistená ich degradácia alebo ohrozenie, mohol byť zaistený včasný zásah a aby sa uľahčila voľba postupov a metód ochrany. Podľa rezolúcie OSN z roku 1974 sa má Globálny monitorovací systém životného prostredia (Global Environment Monitoring System – GEMS) zameriavať so zvláštnou pozornosťou na monitorovanie prírodných zdrojov. Monitorovanie teda slúži k objektívnemu poznaniu charakteristík životného prostredia a hodnoteniu ich zmien v sledovanom priestore a systém monitorovania a informačný systém sú najdôležitejšie nástroje pre zabezpečenie kvality životného prostredia. Sú tiež základom pre rozhodovanie o súčasných aktivitách a o perspektívnych zámeroch v oblasti životného prostredia.

Napriek významu monitorovania životného prostredia chýbajú dlhodobé a systematické sledovania významných ukazovateľov a vedomosti o možných následkoch ich zmien. Často najprv konáme, potom rozmýšľame a kontrolujeme. Človek (resp. jeho aktivity) znečisťuje a devastuje životné prostredie už tisícky rokov. Spočiatku boli jeho zásahy do prostredia minimálne, no stále sa stupňovali, k čomu prispela hlavne priemyselná revolúcia (a s tým spojený nárast produkcie odpadov aj nárast dopytu po surovinách a energii) a prudký rast populácie človeka. Svetové živé zdroje sú preto neustále vyčerpávané a dôsledky rozvoja a výstavby spätne negatívne ovplyvňujú kvalitu týchto zdrojov. Ak chceme smerovať celosvetové úsilie k trvalo udržateľnému rozvoju, musíme monitorovať zmeny týchto živých zdrojov, aby sme mali pri modelovaní stratégií udržateľného rozvoja z čoho vychádzať. Musíme hodnotiť zmeny, stupeň narušenia, mieru zaťaženia krajinného systému, aby v ňom vznikali nezvratné negatívne zmeny. Na to je nevyhnutné získať množstvo rýchlo dostupných, objektívnych a porovnateľných ekologických informácií. Tieto informácie, ktoré prispievajú k efektívnejším rozhodnutiam a opatreniam na zlepšenie životného prostredia a zachovanie trvalo udržateľného rozvoja, je možné získať iba monitorovaním životného prostredia.

Problémom súčasnosti nie je len ubúdanie a zhoršovanie kvality zdrojov, odpady a znečisťovanie zložiek životného prostredia. Súčasný stav priamo alebo nepriamo (napr. zhoršovaním kvality prostredia) ohrozuje a viditeľne ničí najmä najcitlivejšie - biologické zložky krajiny a tiež negatívne ovplyvňuje zdravotný stav obyvateľstva. Preto aj biologické a ekologické monitorovanie hrá významnú úlohu v manažmente ochrany rastlinných a živočíšnych populácií. Bez monitorovania zmien prirodzených spoločenstiev, stavu populácií, bez monitorovania dôsledkov straty stanovišť

nemáme pevný základ, na ktorom by sme mohli založiť dobrú prax ochrany prírody. Biologický monitoring je v súčasnosti zameraný aj na človeka. Meraniami zaznamenávame napríklad množstvá rôznych chemických látok v tele, ich akumuláciu a súvislosti s rôznymi tzv. „civilizačnými ochoreniami“.

1.1 Úrovnne monitoringu Životného prostredia Slovenskej republiky

Úrovnne monitoringu nie je možné stotožňovať s Čiastkovým monitorovacím systémom (ČMS). Kým členenie monitoringu na ČMS je založené na obsahu (monitorovanej zložke prostredia či vplyvoch, ktoré tieto zložky prostredia ovplyvňujú), úrovne sú založené hlavne na priestorových a časových charakteristikách. Ak by sme členenie na ČMS vyjadrili ako horizontálne členenie, vo vertikálnej štruktúre by sa objavili jednotlivé úrovne monitoringu.

Monitoring životného prostredia SR je realizovaný na troch úrovniach. Predstavujú ich:

- celoplošný monitoring,
- regionálny monitoring,
- lokálny, resp. účelový monitoring.

Celoplošný monitoring životného prostredia SR je založený na relatívne stabilnom monitorovacom systéme, pokrývajúcom územie SR ako celok. Koordinačno-metodickú funkciu celoplošného monitoringu zabezpečuje MŽP SR, predovšetkým prostredníctvom Koordinačnej rady monitoringu životného prostredia. Tvoria ju odborní a riadiaci pracovníci z oblasti životného prostredia, zastupujúci jednotlivé rezorty vo funkcii garantov ČMS. Je rozhodujúcim monitorovacím systémom životného prostredia a je členený podľa sledovanej zložky životného prostredia do ČMS.

Regionálny monitoring je trvalý alebo časovo obmedzený, priestorovo ohraničený monitorovací systém, zameraný na konkrétny región. Podrobnejšie sleduje hlavne vybrané, pre konkrétny región významné charakteristiky prostredia, ľudské aktivity a ich dopady na jednotlivé zložky prostredia. Garantom Regionálneho monitoringu môže byť inštitúcia s regionálnou pôsobnosťou.

Lokálny, resp. účelový monitoring predstavuje časovo ohraničený monitoring, zameraný na sledovanie významného javu, prvku, alebo dopadov ľudských aktivít na životné prostredie. Realizujú ho odborné a vedecko-výskumné pracoviská, ale tiež výrobné organizácie v rámci svojich povinností, ktoré im vyplývajú zo zákona.

1.2 Čiastkové monitorovacie systémy

Monitoring životného prostredia SR je príliš rozsiahly a zložitý na to, aby ho mohla garantovať, organizovať, riadiť, vykonávať a interpretovať jedna organizácia. Preto je Monitoring ŽP SR logicky členený na čiastkové monitorovacie systémy, ktoré zodpovedajú za monitoring jednotlivých

zložiek prostredia (vzduch, voda, pôda, biota) a vplyvov, ktoré pôsobia na ich kvalitu (meteorológia a klimatológia, odpady, les, ...).

Základnými prvkami celoplošného monitoringu životného prostredia Slovenskej republiky sú *čiastkové monitorovacie systémy* (ČMS). Jednotlivé ČMS sú budované na základe schválených aktualizovaných projektov, pričom úlohou projektov je predovšetkým špecifikovať obsahové zameranie konkrétneho ČMS a určiť základné prístupy a metódy monitorovania. Vypracované projekty riešia systém monitorovania tak, aby sledované ukazovatele, celý systém, metodiky a monitorovacia sieť spĺňali nielen vnútorné legislatívne požiadavky Slovenskej republiky, ale rešpektovali aj medzinárodné záväzky, predovšetkým v súvislosti s členstvom SR v Európskej únii a so začlenením sa SR do európskych štruktúr.

ČMS v plnom rozsahu *zabezpečujú určení garanti*. Garantmi jednotlivých ČMS sú, resp. boli rezorty (ministerstvá), ktoré majú vo svojej pôsobnosti predmet monitorovania. Vzhľadom na zložitosť celého procesu monitoringu je dôležitá koordinácia. Tú v rámci ČMS zabezpečuje určený garant *prostredníctvom odbornej skupiny*, zloženej z odborníkov, zastupujúcich *rozhodujúce organizácie*, ktoré sa podieľajú na monitorovacích aktivitách v konkrétnom ČMS.

Odborné skupiny, teda tím odborníkov na monitoring konkrétnej zložky ŽP alebo ukazovateľa v rámci svojej koordinačnej a metodической funkcie majú za úlohu najmä:

- hodnotiť stav monitorovacieho systému v danom tematickom okruhu,
- určovať perspektívne ciele, potreby, technickú, organizačnú a finančnú formu zabezpečenia čiastkového monitorovacieho systému,
- zabezpečovať vzájomné väzby medzi účastníkmi monitoringu v danom čiastkovom monitorovacom systéme a ich koordinovaný postup,
- zabezpečovať reprezentatívnosť, požadovanú formu, spôsob získavania a spracovania dát,
- zjednocovať metodiku a metódy monitorovania,
- zabezpečovať efektívnosť a kvalitu jednotlivých monitorovacích aktivít v rámci čiastkového monitorovacieho systému.

Za samotnú realizáciu konkrétnych ČMS sú zodpovedné *strediská ČMS*. Ich úlohou je:

- vecne koordinovať monitorovacie aktivity v rámci ČMS podľa schváleného projektu,
- aktualizovať zámery projektov vo väzbe na nové poznatky vedy a techniky a na disponibilné finančné zdroje,
- metodicky usmerňovať monitorovacie aktivity v rámci ČMS v celom procese od odberu vzorky, cez spracovanie až po ukladanie údajov,
- metodicky usmerňovať monitorovacie aktivity v okruhu svojho zamerania smerom na regionálne, účelové, resp. lokálne monitorovacie systémy,
- zabezpečovať systém kvality dát,

- spracovať údaje ČMS v parciálnom informačnom systéme, vrátane distribúcie informácií používateľom (v tom najmä plnenie medzinárodných záväzkov, povinnosti vyplývajúce z legislatívnych úprav, spolupráca s inými správcami dát, informácie orgánom štátnej správy a verejnosti, výmena v rámci ostatných parciálnych informačných systémov),
- podávať správy o plnení úloh a zabezpečení funkcie strediska ČMS,
- zabezpečovať kontrolu dosiahnutých výsledkov formou oponentských konaní.

Celoplošný monitorovací systém životného prostredia SR tvorí nasledujúcich 10 čiastkových monitorovacích systémov:

<i>ČMS</i>	<i>garant</i>	<i>stredisko</i>
Ovzdušie	MŽP SR	Slovenský hydrometeorologický ústav Bratislava
Voda	MŽP SR	Slovenský hydrometeorologický ústav Bratislava
Meteorológia a klimatológia	MŽP SR	Slovenský hydrometeorologický ústav Bratislava
Geologické faktory	MŽP SR	Štátny geologický ústav Dionýza Štúra Bratislava
Odpady	MŽP SR	Slovenská agentúra životného prostredia Bratislava
Biota	MŽP SR	Štátna ochrana prírody Banská Bystrica
Pôda	MP SR	Výskumný ústav pôdoznectva a ochrany pôdy Bratislava
Lesy	MP SR	Lesnícky výskumný ústav Zvolen
Cudzorodé látky v potravinách a krmivách	MP SR	Výskumný ústav potravinársky Bratislava
Rádioaktivita ŽP	MŽP SR	Slovenský hydrometeorologický ústav Bratislava

Na základe návrhu MZ SR boli Uznesením vlády SR č. 357 zo 6. mája 1999 zrušené úlohy Ministra zdravotníctva SR, týkajúce sa oblastí Žiarenie a iné fyzikálne polia a Závaž obyvatel'stva faktormi prostredia. Tieto ČMS boli zo systému monitoringu ŽP SR vypustené (krízový stav v rezorte zdravotníctva).